

Nogmaals: Het proces der geboortendaling in Nederland 1850-1960

Een antwoord op het antwoord van Van Heek

E. W. Hofstee

Polemieken worden er in tweede instantie voor de lezer meestal niet interessanter op. Vaak wordt men gedwongen in fragmentarische details af te dalen en in herhalingen te vervallen. De discussie tussen Van Heek en mij ontkomt, dunkt me, niet aan dit bezwaar en daarom wil ik trachten zo kort mogelijk te zijn.

Een van mijn voornaamste bezwaren tegen het artikel van Van Heek was, dat hij in het kader van een kritiek op mijn artikel in „Drift en Koers”, in wezen over een heel ander probleem (het *geboortenniveaue*) spreekt, dan waarmee ik mij bezig hield (het *proces van de geboortendaling*). Van Heek verdedigt zich nu door mij aan te halen, waar ik zeg, dat onderzocht moet worden welke maatschappelijke krachten zich op het ogenblik (curs. van Van Heek) in de ontwikkeling van onze bevolking doen gelden. De logische conclusie, die Van Heek hieruit en uit mijn verdere betoog moet trekken is, dat ik van mening ben, dat het geheel van krachten, dat gedurende de laatste eeuw de ontwikkeling van de geboortendaling heeft bepaald, primair de huidige toestand beheerst. Hij mag mij critiseren, maar het ligt niet op zijn weg om voor mij vast te stellen, wat ik belangrijk of juist moet vinden.

Maar afgezien hiervan, mijn verhaal lag er zoals het er lag en dit was een verhaal over het proces van de geboortendaling over de laatste eeuw als één samenhangend geheel. Als Van Heek op een ordelijke wijze kritiek wil oefenen, dan zal hij zich moeten richten op het onderwerp en het probleem, zoals de auteur dat in eerste instantie heeft gesteld en dan moet hij deze niet een probleemstelling toedichten, die de zijne niet is. Als Van Heek op blz. 258 van zijn antwoord opmerkt: „Het gaat in onze discussie, gelijk ik reeds in mijn artikel opmerkte, om het vaststellen van de achtergrond van de 20ste eeuwse differentiatie”, dan herhaalt hij slechts, dat hij zich in zijn artikel een recht heeft toegekend, dat hem als criticus niet toekomt. Wanneer men een artikel wil schrijven, dat geheel het karakter draagt van een kritiek, dan zal men zich aan het uitgangspunt dienen te houden en zal men niet de lezer in verwarring moeten brengen door in wezen over iets anders te praten. Wil men dat niet, dan moet men een ander artikel schrijven. Ik word dan ook bepaald een beetje kriebelig, wanneer Van Heek, ook in zijn tweede paragraaf, nog weer eens decreteert, dat het belangrijkste probleem bij de vergelijking van katholieke en niet-katholieke gemeenten niet is het algemene verloop van het dalingsproces maar de relatieve vertraging bij de katholieken. Dit algemene verloop van het dalingsproces was mijn probleem en wie mij volgens de regelen der kunst wil kritiseren zal moeten aantonen, dat ik in mijn betoog dienaangaande fout ben geweest, maar zal niet moeten proberen te betogen, dat ik misschien wel verkeerde conclusies zou hebben getrokken t.a.v. een vraagstuk, dat ik niet aan de orde heb gesteld.

Volledigheidshalve merk ik nog op, dat een tweeledigheid in de taakstelling van mijn oorspronkelijke artikel, die Van Heek meent te ontdekken, weliswaar past in

zijn argumentatie, maar dat deze bij de auteur nooit tot bewustzijn is gekomen en hij deze ook nu nog niet kan zien.

Overigens zij herhaald, dat door deze probleemverschuiving het artikel van Van Heek zijn zin goddeels verliest.

Een enkele opmerking over het probleem van het optreden van de differentiatie tussen katholieken en niet-katholieken sedert het begin van deze eeuw, dat ik in mijn antwoord aan Van Heek korthedshalve als het „raadsel 1910” heb aangeduid. Van Heek denkt de oplossing hiervoor bij de hand te hebben en meent dat deze differentiatie samenvalt met wat hij noemt de geleidelijke frontvorming tegen de toepassing van conceptieverhinderende middelen en voor het grote gezin. Deze opvatting vindt men meer in Nederland, maar ik geloof, dat Van Heek de zaak te gemakkelijk ziet. Niet alleen begint deze differentiatie in verschillende delen van het land in verschillende perioden, maar ook vindt ze in verschillende perioden haar hoogtepunt (zie mijn antwoord aan Van Heek b.v. blz. 118 en 127). Dit lijkt min of meer strijdig met een bewuste en geconcentreerde actie, die men, wat dit betreft, gaarne veronderstelt en waar ook Van Heek aan schijnt te denken. Voor mij is het raadsel dus nog niet opgelost.

Een op de voet volgen van Van Heek's betoog in zijn 3de paragraaf getiteld: „Waarom dit artikel?”, zou leiden tot eindeloze herhalingen. Ik zal dus proberen in het kort op de essentie te antwoorden. Ik heb in mijn artikel door middel van de kleurencartogrammen aangetoond en dit in mijn antwoord aan Van Heek nog weer nader geïllustreerd door een hoeveelheid tabellen, dat er *geen* typisch katholiek patroon van geboortendaling voor Nederland bestaat, maar dat het karakter van de ontwikkeling der geboorten in Nederland in de laatste eeuw primair wordt bepaald door regionale factoren van andere aard. De ontwikkelingslijnen van de geboortencijfers in de verschillende gebieden in het westen en noorden van het land (katholieke en niet-katholieke) vertonen, ondanks de differentiatie na de eeuwwisseling, grote onderlinge verwantschap. Ze wijken volkomen af van de ontwikkelingslijnen, die de katholieke gemeenten in het zuidoosten van het land en een aantal katholieke en niet-katholieke gemeenten in het oosten van Gelderland en Overijssel laten zien. Dit zijn geen vage veronderstellingen of gewaagde conclusies, het zijn feiten. Hoe men nog zou kunnen volhouden, of zelfs veronderstellen, dat de regionale ontwikkeling van de geboorten wel primair door de verspreiding van het katholieke geloof zou worden bepaald, als men b.v. naast elkaar plaatst de ontwikkeling der geboortencijfers in de katholieke gemeenten van Zeeuws-Vlaanderen, de protestantse gemeenten in hetzelfde gebied en de agrarische gemeenten in zuidoostelijk Noord-Brabant — om niet te spreken van die in twee protestantse gebieden als b.v. Noord-Groningen en de Drentse zandgronden¹⁾ — is mij werkelijk een raadsel. Ik kan Van Heek beslist niet meer volgen, wanneer hij meent, dat het trekken van deze conclusie niet in overeenstemming is met mijn

---

1) De zeer duidelijke en markante verschillen in de ontwikkeling van de geboorten in het noorden van Groningen en op de Drentse zandgronden sedert 1850, waarop ik bij mijn toenmalig onderzoekwerk stuitte — nu al weer ongeveer 20 jaar geleden — vormden voor mij de eerste aanleiding om mij nader te verdiepen in de geschiedenis van de geboortenontwikkeling in Nederland.

„consciëntieuze aard en zorgvuldige werkmethode” (blz. 260). Ik ben Van Heek erkentelijk voor zijn vriendelijke opmerking in het algemeen, maar ik meen zelden zorgvuldiger te hebben gewerkt dan deze keer. Mijn conclusie berust op het meest uitvoerige materiaal dat ooit een Nederlandse onderzoeker op dit gebied ter beschikking heeft gehad en op een uitgebreide verwerking van dit materiaal op allerlei wijzen. Ik kan zijn opmerking alleen begrijpen als ik aanneem, dat hij nog niet kan zien wat mijn werkelijke probleemstelling was.

Dit was het eerste punt. Het tweede punt is, dat ik, eenmaal de feitelijke verschillen tussen de verschillende delen van het land vastgesteld hebbende en de onmogelijkheid geconstateerd hebbende de regionale verschillen in de ontwikkeling van de geboortendaling uit andere factoren redelijk te verklaren, de hypothese van het verband tussen geboortendaling en de ontwikkeling van het moderne cultuurpatroon heb gesteld. Ik heb deze verklaringmogelijkheid duidelijk als een hypothese gepresenteerd, wat dus inhoudt, dat ik het aangevoerde bewijsmateriaal niet voldoende acht om ze thans reeds als definitief vaststaande te beschouwen. Dit geeft mij het recht om naar eventuele latere onderzoekingen te verwijzen, waarin ik o.a. de verspreiding van het moderne cultuurpatroon met concreet cijfermateriaal hoop te documenteren. Het ging hier tenslotte om een artikel — dat toch al buiten de aanvankelijk bedoelde proporties uitgroeide — en niet om een boek. Ik heb, dunkt me, voldoende gronden aangevoerd om deze hypothese behoorlijk te grondvesten, terwijl bovendien, zoals ik in mijn antwoord opmerkte, onderzoekingen op ander terrein van mijn medewerkers en mij duidelijk hebben laten zien, dat voor het begrijpen van sociale veranderingen op ander gebied de tegenstelling tussen het traditioneel en het modern cultuurpatroon als uitgangspunt van grote waarde is. Dit laatste versterkt uit de aard der zaak de aanvaardbaarheid van de hypothese.

Over de vierde paragraaf van Van Heek betreffende het modern-dynamisch cultuurpatroon en internationale vergelijking kan ik kort zijn. Ik heb in mijn eerste antwoord reeds duidelijk uiteengezet, dat Van Heek in mijn opmerkingen over de internationale verhoudingen inzake de ontwikkeling van de geboortenfrequentie een bedoeling legde, die bij mij niet bestond. Ik heb daar ook reeds opgemerkt, dat uit de passage op blz. 42 van mijn artikel, die Van Heek nog weer eens citeert, op zichzelf misschien zou kunnen worden gelezen, dat ik mijn hypothese toepasbaar acht voor de ontwikkeling van de geboortendaling in de gehele westerse wereld, maar dat de rest van het artikel duidelijk laat zien dat deze interpretatie onjuist is. Ik heb er op gewezen, dat gezien de stand van onze kennis een duidelijke uitspraak hierover, in welke richting ook, niet toelaatbaar is en dat daarom dus het betoog van Van Heek, die meent dat de hypothese *niet* toepasbaar is, ongegrond en prematuur is.

In zijn vijfde paragraaf komt Van Heek terug op het moderne cultuurpatroon en organisatie. Er komt dunkt me weinig nieuws uit. Van Heek's opmerking, dat ik mij distantieer van mijn vroegere uitslating vind ik vreemd. Het betoog in zijn artikel liep zo ongeveer als volgt. Hij negeerde volkomen de kern van mijn betoog, waarin ik verband legde tussen de positieve houding tegenover de verandering als centraal kenmerk van het moderne cultuurpatroon en de geboortendaling, con-

strueerde een — negatief — verband tussen één van de secundaire kenmerken van dit moderne cultuurpatroon en geboortendaling — drang naar organisatie — en riep toen triomfantelijk uit: „Zie je wel, het verband dat Hofstee ziet, is er niet!” Ik heb toen opgemerkt, dat ik het bestaan van dit negatieve verband niet wilde ontkennen, maar dat dit blijkens de feiten — b.v. vroege geboortendaling in het eveneens vroeg en sterk „durchorganisierte” westen en noorden van het land — in het totale verband tussen modern cultuurpatroon en geboortendaling van ondergeschikte betekenis is. Wat dat met distantiëren heeft te maken, begrijp ik niet. Over de toepassing van het begrip modern-dynamisch cultuurpatroon bij andere onderzoekingen, die Van Heek in zijn zesde paragraaf noemt, sprak ik reeds. Wat het geval Tudderen betreft, waarop Van Heek in zijn zevende paragraaf terugkomt, hij vecht hier, zoals hij vaker in onze discussie heeft gedaan, tegen zijn eigen, niet door de tekst van mijn betoog gerechtvaardigde interpretatie van het geschrevene. Ik heb in mijn antwoord gesproken van de „invloed van het aangrenzende gebied in Limburg met een hoog geboortencijfer” en van: „overnemen van een geboortenpatroon van een omgeving, waarmee men plotseling veel meer dan vroeger in nauw contact komt”. Dat ik hierbij „georganiseerde beïnvloeding” zou hebben uitgesloten, zoals Van Heek veronderstelt, valt uit de tekst nergens te lezen en het is ook nooit de bedoeling geweest. Omgekeerd is de bewering van Van Heek, dat het zeer onaannemelijk is, dat informele sociale contacten tot verhoging van de geboortenfrequentie zouden kunnen leiden, een volkomen onbewezen stelling, die op het eerste oog in strijd lijkt met de feiten. Van Heek zal het b.v. wel met mij eens zijn, dat de „baby-boom” na de oorlog niet het gevolg was van „georganiseerde beïnvloeding”. Maar meent hij dan dat deze alleen een gevolg is van eenzelfde, duizendvoudige herhaalde, geheel spontane en individuele reactie op dezelfde uiterlijke omstandigheden en dat deze geboortenstijging niet mede een gevolg was van een door informele sociale contacten geschapen geestelijk milieu, dat een verandering in het gedrag van de huwelijkspartners teweeg bracht? In de eerste twee sub-paragrafen van paragraaf acht, aangaande het cijfermateriaal betreffende geboortendaling en geboortenniveau enz. gaat Van Heek in op de verhoudingen in de Gelderse Achterhoek en in Twente. Een discussie over Van Heek's opmerkingen in deze paragraaf is vrij uitzichtloos, omdat hij hier nog weer eens duidelijk blijk geeft mijn probleemstelling en mijn betoog niet te willen of te kunnen volgen. Ik constateer primair, dat in Nederland, wat de ontwikkeling van de geboortendaling betreft, een geleidelijke opschuiving van noordwest naar zuidoost valt te constateren en dat op grond daarvan globaal een gebied van vroege daling, een gebied van middel-late daling en een gebied van late daling kunnen worden onderscheiden. Tot het gebied van middel-late daling behoort o.a. een groep van gemeenten rondom Zutphen, tot het gebied van de late daling een smalle band van de gemeenten langs de oostgrens. Secundair heb ik getracht deze regionale ontwikkeling van de geboortendaling begrijpelijk te maken door de introductie van de hypothese van het verband met de ontwikkeling van het moderne cultuurpatroon.

Wanneer Van Heek nu, in zijn vergelijking van katholieke en niet-katholieke gemeenten in de Achterhoek, in hoofdzaak protestantse gemeenten uit het gebied

van middel-late daling vergelijkt met katholieke gemeenten uit het gebied van late daling, dan zijn daarmee de uitkomsten van deze vergelijking als argument tegen mijn betoog zonder meer al waardeloos. Hij tracht nu zijn vergelijking te verdedigen door de juistheid van de passage in mijn antwoord, waarin ik naar voren bracht, dat het moderne cultuurpatroon in de omgeving van Zutfen eerder tot ontwikkeling kwam dan in de rest van de Achterhoek, in twijfel te trekken. Afgezien van het feit, dat ook al zou zijn twijfel gerechtvaardigd zijn, het bovengenoemde bezwaar tegen zijn vergelijking zou blijven bestaan, moet deze poging als mislukt worden beschouwd.

Mijn mening aangaande de voorsprong van de omgeving van Zutfen in het moderniseringsproces is o.m. gebaseerd op onderzoeken van twee van mijn medewerkers, Kooy en Benvenuti, die zich beiden in verband met hun onderzoek, uitvoerig met de ontwikkeling van de modernisering van de Gelderse Achterhoek hebben bezig gehouden²). Beiden hebben hun onderzoek verricht vóór dat ik zelfs maar het concept van dit artikel in mijn hoofd had, dus van één of andere vorm van „psychische besmetting” is geen sprake. In mijn antwoord aan Van Heek heb ik verder een aantal statistische gegevens, die ik bij de hand had, gebruikt om het verschijnsel ook cijfermatig te illustreren.

Van Heek meent nu mijn betoog te kunnen ontzenuwen, door een opmerking over één van de statistische illustraties, die ik in mijn antwoord gaf, n.l. die betreffende het landbouwonderwijs.

Hij schrijft, dat ik dan maar moet aantonen dat het geboortecijfer in de Lijmers lager zou zijn geweest als de boerenjongens meer de landbouwschool zouden hebben bezocht. De zin van deze opmerking ontgaat mij. Ik trachtte voor het gebied in kwestie aan te tonen, dat laat optreden van de modernisering van het cultuurpatroon en laat optreden van de geboortendaling samengaan en voerde als indicatie voor het eerste o.a. aan de ontwikkeling van het onderwijs. Een opmerking van Van Heek over de waarde van het onderwijs als indicatie in dit verband zou alleen zin hebben gehad als hij meent, dat een relatief sterke ontwikkeling van het onderwijs een symptoom is van traditionalisme.

Valt het enigszins moeilijk dit deel van het antwoord van Van Heek als weldoordacht te beschouwen, dit geldt ook van zijn opmerkingen over radio's en postkoetsen. Moet ik werkelijk gaan betogen, dat de overgang van het traditionele naar het moderne cultuurpatroon een geleidelijk proces is en dat vroegere verhoudingen, wat dit betreft, lang na werken, in het bijzonder in het voortplantingsproces?

Ik heb in mijn antwoord cijfers betreffende de katholieke groep van gemeenten, zoals Van Heek die in de Achterhoek had gekozen, vergeleken met de enige gemeenten in de band van gemeenten met late daling, die qua religieuze structuur en beroepsstructuur daarvoor in aanmerking komen, n.l. Zelhem en Aalten. Ik liet zien, dat beide groepen een van die in het gebied van de vroege daling, maar

---

2) De onderzoeken, die resp. hun neerslag vonden in B. Benvenuti, *Farming in Cultural Change*, 1961 en G. A. Kooy, *De oude samenwoning op het nieuwe land*, 1957. Kooy verzekerde me mondeling nog eens uitdrukkelijk, dat hij het geheel eens is met mijn mening inzake de voorsprong van de omgeving van Zutfen in het moderniseringsproces van de Achterhoek.

ook van die van het gebied van de middel-late daling, afwijkende ontwikkeling van het geboortencijfer vertonen. Dat hierbij de katholieke gemeenten hier, zowel als meestal elders, zij het hier laat, een „katholiek accent” vertonen, heb ik duidelijk laten uitkomen. Eveneens stelde ik vast dat dit de principiële overeenkomst in het karakter van de geboortenontwikkeling in beide groepen van gemeenten niet aantast. Wat ik nog meer zou kunnen doen om met cijfermateriaal mijn betoog t.a.v. de Gelderse Achterhoek te ondersteunen, is mij niet duidelijk en de opmerkingen van Van Heek in de tweede subparagraaf van zijn achtste paragraaf missen m.i. dan ook alle grond. Zelf komt hij nu plotseling aandragen met de vergelijking van de afzonderlijke gemeenten Zelhem en Lichtenvoorde. Deze vergelijking levert, als men het geheel van het verloop sinds 1850 overziet, niets nieuws op. Beide gemeenten zijn voorbeelden van late daling, waarbij het geboortencijfer van het katholieke Lichtenvoorde tot 1910 steeds onder dat van het protestantse Zelhem ligt. In de periode 1920—1925 ligt Zelhem na een kleine daling in de eerste wereldoorlog nog steeds op hetzelfde niveau als in de gehele periode sinds 1850. Lichtenvoorde stijgt in de periode van 1910—1925 iets boven Zelhem uit, maar daarna beginnen de cijfers voor beide gemeenten bijna volkomen parallel te dalen tot de tweede wereldoorlog. Men ziet dus, praktisch volkomen hetzelfde beeld, als ik in mijn antwoord schetste van de katholieke gemeentegroep als geheel en de combinatie Zelhem-Aalten. Ik weet dus niet, wat Van Heek met deze vergelijking wil bewijzen.

Opnieuw begint Van Heek over Heino en Raalte, in vergelijking met Markelo en Holten. Ik kan slechts herhalen, wat ik al schreef in mijn antwoord, n.l. dat Heino past in zijn omgeving met een middel-late daling, als men in aanmerking neemt, dat ook hier het „katholieke accent” optreedt en dat Raalte inderdaad in dit gebied een uitzondering vormt, omdat het duidelijk behoort tot het type van de late daling. Opgemerkt werd verder, wat het laatste betreft, dat er aanwijzingen zijn, dat Raalte in de 19de eeuw in een sterk isolement heeft verkeerdd.

Van Heek gaat dan door met Drente, Groningen en Friesland. Met zijn opmerkingen over mijn vergelijking van katholieke en niet-katholieke gemeenten in deze provincies heeft Van Heek zich, dunkt me, even laten gaan en een beetje op de lezer gespeeld op een wijze, die ik niet helemaal kan waarderen. Hij schrijft generaliserend over de drie provincies, maar blijkens de cijfers die hij noemt over de verschillen in percentages katholieken in de onderscheiden gemeentengroepen, kan de opmerking in wezen alleen betrekking hebben op de vergelijking van gemeenten in het zuidwesten van Friesland. Op de betrekkelijk geringe waarde van de vergelijking in dit geval heb ik uitdrukkelijk gewezen en ik heb medegedeeld, dat ik ook andere redenen had om deze cijfers te vermelden. In de rest van mijn betoog, waar het op het trekken van conclusies aan kwam, heb ik opzettelijk nergens meer het Friese voorbeeld gebruikt. De opmerking van Van Heek over „kreupele vergelijkingen”, had m.i. dan ook beter achterwege kunnen blijven en ze ontstert zijn artikel.

En dan Drente. Van Heek's opmerkingen over deze provincie plaatsen mij voor raadselen. Van Heek zegt dat een vergelijking van de Drentse zandgronden met de Brabantse zandgronden voor de hand ligt, maar dat ik daar wel niet veel voor

zal voelen in verband met de dynamische werking van Friesland en Groningen op de bewoners van het Drentse plateau. Het is enigszins komisch, dat ik Drente — en nogal enigszins triomfantelijk, eerlijk gezegd — heb vergeleken met de Brabantse zandgronden, n.l. de zandgronden in het westen, die evenals Drente een middel-late daling vertonen en na 1900 vrijwel precies hetzelfde verloop van het geboortencijfer vertonen als de Drentse gemeenten in kwestie (zie mijn antwoord blz. 129). Dat in deze Brabantse gemeentengroep ook nog een klein streepje klei voorkomt, zal Van Heek naar ik aanneem niet als basis voor een tegenargument beschouwen. De zuivere zandgemeente, Wouw, gedraagt zich, wat dit betreft, trouwens niet anders dan de andere gemeenten van deze groep.

In een aantekening wijst Van Heek er op, dat hij, in zijn boek over het geboorteniveau van de Nederlandse katholieken, het Drentse plateau heeft vergeleken met agrarische zandgebieden in West-Brabant en in de Brabantse Peel. Van Heek geeft daar een merkwaardige interpretatie van het begrip West-Brabant, want de meest westelijke gemeenten, die hij in zijn groepering opneemt, zijn Etten-Leur en Rucphen. Waarom hij een reeks van westelijker gelegen zandgemeenten uitschakelt vermeldt hij niet (zie: Het geboorten-niveau der Nederlandse Rooms-Katholieken, blz. 61 en 62). Als argument in de discussie over mijn artikel verliest daarmee echter deze vergelijking haar betekenis.³⁾ De door Van Heek genoemde gemeenten behoren namelijk niet meer tot het gebied van de middel-late daling, doch vertonen een vrij late daling, zij het minder laat dan de Peelgemeenten. Nogmaals, het ging mij om de vraag — wat de katholieken betreft — of deze meedoen in de algemene noordwest-zuidoost-beweging, die in de ontwikkeling van de geboortendaling valt te constateren. En juist Brabant nu demonstreert deze ontwikkeling op voortreffelijke wijze. Maar het spreekt juist daarom vanzelf, dat het in dit verband niet de minste zin heeft de ontwikkeling in Drente met die in een aantal willekeurige gekozen Brabantse gemeenten te vergelijken.

De middel-late ontwikkeling van de geboortendaling in Drente is in overeenstemming met het tijdstip van modernisering. Dat, wat de modernisering betreft, ik zou menen, dat Drente met de kleigebieden van Groningen en Friesland zou zijn meegegaan, zoals Van Heek tot tweemaal toe beweert, is een veronderstelling zonder grond. Ik begrijp niet hoe hij er aan komt. Ik heb immers op blz. 50 van „Drift en Koers” de tegenstelling tussen Drente en Groningen zeer duidelijk doen uitkomen. Anderzijds is Drente ook geen gebied van late modernisering, zoals Van Heek suggereert door zijn verwijzing naar het boek van de Keurs over Anderen. Anderen is een heel klein, buiten de belangrijke verkeersroutes liggend plaatsje, dat niet representatief is voor Drente. Bovendien hebben de Keurs — niet onbegrijpelijk, gezien hun wetenschappelijke belangstellingsrichting — in Anderen wel erg gezocht naar het primitieve, zodat men naderhand in Anderen dan ook niet zo heel erg te spreken was over het portret. Van Heek had zich voor Drente

³⁾ Nadat de tekst van mijn antwoord reeds was gezet, bleek mij uit de drukproef van het antwoord van Van Heek, dat hij een tabel met een nieuwe vergelijking van een aantal Brabantse en Drentse gemeenten had ingelast en de tekst iets had gewijzigd. Deze nieuwe vergelijking is van nog geringere waarde, omdat hierin ook nog de gemeenten Etten-Leur en Rucphen, de meest westelijke dus, ontbreken. Dat een vergelijking met de Peel m.i. hier geheel misplaatst is, zal duidelijk zijn.

beter kunnen houden aan Prakke's Deining in Drenthe. Enerzijds blijkt daaruit, dat in Drente lang sterke traditionalistische krachten hebben gewerkt, maar anderzijds hoe het, vooral sedert de tweede helft van de vorige eeuw, haast met geweld steeds meer in het moderniseringsproces werd betrokken. Wie Prakke's boek naast dat van Barentsen over het Oude Kempenland legt, zal geen moeite hebben te constateren, dat Drente nogal een voorsprong had op de oostelijke zandgronden van Brabant.

Wat Van Heek's opmerkingen over Zeeland betreft, hij tracht de rollen om te draaien. Niet ik heb eenzijdig een overheersende betekenis toegekend aan het katholicisme in de ontwikkeling van het geboortenpatroon van Nederland, maar Van Heek. En als Van Heek ons dan vertelt, dat in Zeeland deze machtige factor zo maar wordt uitgevlakt door sociaal-economische factoren, dan is dat inconsequent, omdat dan blijkbaar die als zo machtig geschilderde factor hier in eens niet meer zo machtig blijkt te zijn.

Aan mijn belangrijkste argument tegen zijn stelling dat Zeeland een uitzonderingsgeval zou zijn, gaat Van Heek echter voorbij. Ik wees er n.l. op (zie mijn antwoord, blz. 131), dat de door mij verstrekte cijfers laten zien, dat er in principe in het geheel geen verschil is, wat de ontwikkeling van de geboortencijfers van katholieken en niet-katholieken aangaat, tussen vergelijkbare gebieden in Zeeland en in andere provincies in het noorden en westen van het land.

Wat West-Friesland betreft, ik neem er goede nota van, dat Van Heek er nu van overtuigd is, dat de invloed van de ontwikkeling van de tuinbouw op het geboortencijfer van belangrijke betekenis is. De opmerking, dat ik niet heb gewezen op de groepsactiviteit van de katholieken bij het verkrijgen van grond voor tuinders, is in dit verband in het geheel niet ter zake. Overigens wees ik op blz. 130 van mijn antwoord er op, dat het percentage katholieke tuinders nog steeds toeneemt. Is dat niet voldoende?

Van Heek's verweer tegen mijn kritiek op zijn gebruik van cijfers per provincie van het aantal kinderen per voltooid huwelijk, gesloten in de jaren 1924 tot 1928, voor de katholieken en voor de totale bevolking, is maar zwakjes. Hij merkt nu op, dat hij in het begin van de desbetreffende paragraaf heeft gesteld, dat deze cijfers konden dienen voor een „analyse in eerste instantie”. M.i. zijn deze cijfers ook daarvoor ongeschikt.

Maar mag ik Van Heek er verder aan herinneren, dat hij „in laatste instantie”, d.w.z. in zijn conclusies en wel in conclusie 2d, uit deze cijfers vergaande, over de gehele door hem behandelde periode generaliserende gevolgtrekkingen maakt? Ik schreef dit reeds in mijn antwoord op blz. 133.

De opmerkingen in paragraaf negen over de sociale structuur geven weinig aanleiding tot commentaar. Ik wijs er slechts op, dat mijn opmerking over de betekenis van het verschil in sociale structuur tussen katholieken en niet-katholieken voor het verschil in geboortenfrequentie niet betrekking had op de vergelijking van groepen van plattelandsgemeenten, maar op de zo juist besproken vergelijking van het aantal kinderen per voltooid huwelijk per provincie, zodat Van Heek's desbetreffende opmerking niet ter zake is.

In paragraaf 10 maakt Van Heek zich zorgen over de lezer in de 21ste eeuw. Ik

maak mij niet zo erg veel illusies over de belangstelling die ons geschrijf bij hem zal opwekken. Mocht deze nazaat nog eens de moeite nemen mijn artikel in „Drift en Koers” ter hand te nemen, dan hoop ik, dat hij zal waarderen, dat ik mij de moeite heb gegeven uit ten dele moeilijk toegankelijke bronnen de geschiedenis van de geboortenfrequentie in Nederland over de periode 1850—1960 te reconstrueren en dat hij, zoals ik, zal worden getroffen door het merkwaardige geografisch beeld, dat de daling van de geboorten over deze eeuw te zien geeft. Ik hoop ook, dat hij nog interesse zal vertonen voor de hypothese, die ik ter verklaring van de grote lijnen van dit beeld heb opgesteld. Ik hoop niet, dat hij in dat geval zijn lectuur van historische bronnen tot mijn artikel zal bepalen. Dat zou immers betekenen, dat hij een slecht onderzoeker zou zijn. Hij zal op grond van de feiten, die ik hem verstrekt in mijn artikel en van mijn daarmee verband houdende opmerkingen ongetwijfeld tot de conclusie komen, dat het de moeite waard is nadere aandacht te besteden aan de invloed van de religieuze verhoudingen op de ontwikkeling van het geboortencijfer. Hij zal dan zeker bij Van Heek's boek terecht komen. En ik zou dan wel graag eens over zijn schouders willen kijken om te lezen wat hij op grond van de 200 jaren demografische geschiedenis, die hij dan kan overzien, concludeert over het uiteindelijke effect van het „typisch katholieke accent op het algemene patroon van de daling”, dat naar tijd en plaats verschillend in de periode na 1900 optreedt. Noch Van Heek, noch ik, kunnen hierover thans een definitieve uitspraak doen, omdat het proces nog in gang is. Ik ben het met Van Heek dus eens, dat voor ons t.a.v. dit punt twijfel moet blijven bestaan. Maar wel meen ik, dat in 2063, evengoed als vandaag, om het algemene patroon van de geboortendaling in Nederland over de periode 1850—1960 te kunnen begrijpen, geheel andere factoren in het geding moeten worden gebracht dan de religieuze verscheidenheid van ons land. Tot nu toe meen ik dat mijn hypothese inzake het verband tussen de ontwikkeling van het moderne cultuurpatroon en de geboortendaling in belangrijke mate tot dit begrip kan bijdragen en Van Heek heeft deze overtuiging geenszins aan het wankelen gebracht. Het blijft echter voor mij zelf een hypothese, m.a.w. ik zie haar als open voor bevestiging, maar ook voor bestrijding.

E. W. HOFSTEE

Met de beide voorgaande artikelen is onze gedachtenwisseling betreffende de invloed van de godsdienstfactor op de geboortendaling in Nederland beëindigd.

Wij hebben elkaar bij deze gedachtenwisseling niet gespaard. Dit heeft echter aan onze goede verstandhouding geen afbreuk gedaan, daar wij er wederzijds van overtuigd zijn dat de somtijds felle toon van onze discussie niet veroorzaakt wordt door persoonlijke animositeiten, maar door een diepe belangstelling voor het boeiende Nederlandse bevolkingsvraagstuk.

Wij hopen dat deze gedachtenwisseling en het overzicht van onderzoekingen, die op blz. 103 en 133 in dit verband zijn genoemd, mogen bijdragen tot een grotere belangstelling en nadere studie van de problemen, die door ons werden behandeld.

F. VAN HEEK

E. W. HOFSTEE